БОГОМИЛСТВОТО И БОГОМИЛСКАТА ЛИТЕРАТУРА В КУЛТУРНАТА ТРАДИЦИЯ НА X ВЕК

Димитринка Димитрова-Маринова (София)

Богомилството, зародено вероятно през втората четвърт на X век[1] в българските земи, е било обект на редица изследвания[2]. Според думите на хартофилакс Йоан, съставил писмото на цариградския патриарх Теофилакт до българския цар Петър, "тяхното нечестие е манихейство, смесено с павликянство"[3]. Както е добре известно, павликянски общини е имало в района на Пловдив, където са били заселени по времето на Константин Копроним в началото на втората половина на VIII в.[4] И независимо, че павликяните почти непрекъснато са в полезрението на византийските императори и хронисти от IX в.[5], те не представляват сериозна заплаха за българската държава в средата на X век. С какво тогава новата ерес смущава българския владетел, и то до такава степен, че той изпраща две последователни писма до своя сродник-архиерей? Сред какви кръгове е възникнала тази ерес и кои са нейните разпространители? Имали ли са свои свещени книги и кои са били те?

Отговор на тези въпроси ще потърсим в историческите свидетелства от периода X-XII век.

Преди това, обаче, е необходимо да се върнем към средата на IX век, където, според мен, се появяват първите предпоставки за възникването на ереста - като политическа, а не социална изява.

Християнството е наложено от княз Борис на прабългарската аристокрация в средата на IX век по политически причини. Необходимо е да се подчертае фактът, че новата религия се налага със сила, а не с убеждение, поради което голяма част от тази аристокрация й се противопоставя. Реакцията на княза и приближените му няма нищо общо с християнския морал - несъгласните с княжеското решение са унищожени. Изтребен е цветът на прабългарската аристокрация, при това "до девето коляно"[6]. Около тридесет години по-късно, по време на Преславския събор

---

[1] Тъй като париарх Теофилакт е на престола в периода 933-956 г., а цитираното писмо е второ, би могло да се допусне, че ереста е възникнала преди средата на X век, но при всички случаи след смъртта на Симеон Велики през 927 г.

[2] Подробна библиография вж.: ***Ангелов, Д***. Богомилството в България. С., 1969, с. 532-544; ***Ангелов, Д***. Бележки и добавки на редактора към увода на Йордан Иванов и издадените от него богомилски книги и легенди. - В: ***Иванов, Йорд***. Богомилски книги и легенди, 2 изд. С., 1970, с. 389-399; ***Примов, Б***. Бугрите. С., 1970, 339-352.

[3] ГИБИ, 6, с. 184.

[4] Вж. ***Ангелов, Д***., цит. съч., с. 128.

[5] Пак там, 129-136.

[6] ***Златарски, В***. История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 2, с., 1971, с. 68-69.

през 893 г., процедурата се повтаря - първородният син на княз Борис-Михаил Владимир-Расате е ослепен, а неговите поддръжници - избити. На престола се възкачва третият Борисов син - Симеон, вероятно роден след покръстването. Културният модел изглежда е окончателно сменен, и от там насетне сякаш изчезва напълно сянката на победеното прабългарско начало. Прабългарските летописни съчинения са унищожени (единствено Именникът на българските ханове оцелява в славянски превод, и то в късен руски препис). Затова пък се превеждат византийски хроники, за да се приобщи новопокръстеният народ към световната история. И ако Симеон Велики така отчаяно се стреми към Константинополския престол, то това е е по-скоро стремеж за приобщаване към християнската цивилизация, отколкото за налагане на своя етнос и на българската държава.

Смята се, че с покръстването княз Борис-Михаил обединява двата основни етноса, съставящи населението на държавата му - славяни и прабългари. И ако славяните, като по-многобройни, са наложили езика си, то прабългарите са оставили името си и на държавата, и на народа. Но дали всичко е станало така леко? И случайно ли именно княз Борис дава приоритет на славяните?

За да отговорим на този въпрос, е необходимо да анализираме отново някои исторически сведения.

Най-напред би трябвало да се опитаме да изясним, кои са били поддръжниците на княза при приемането на новата религия. На опълчилите се срещу него столични аристократи той противопоставя армия от верни сподвижници. Можем да предположим, че тази армия е съставена главно от славяни. Защото, според всички изследователи, към средата на IX век по-голямата част от славянското население в българските земи вече е било християнизирано. Или поне християнизацията на славяните не е протекла така бурно, както на прабългарите. Така че, вероятно, християнизацията на държавата е дала път и на още един процес - процесът на славянизация[7]. Срещу него вероятно са възроптали мнозина от прабългарските велможи, които са приели новата религия, тъй като князът започва да назначава на висши административни длъжности славяни. Знак за този процес е сведението от Житието на св. Климент Охридски за замяната на административния управител - българин със славянин: Котокий бива сменен от Добета[8]. Така славянизацията навлиза в нова фаза - наред с процеса на налагане на славянския език като сакрален, славянският елемент започва да заема ключови места в църковната и светска власт.

Като краен етап на славянизацията на българското общество се приема Преславският събор от 893 г., когато славянският език е обявен за официален сакрален и административен език в българската държава.

[7] Вж. ***Златарски, В***., Цит. съч, с. 64-65.

[8] ***Трендафилов, Хр***. Христоматия по стара българска литература. Пловдив, 1998, с. 441.

Започва първият "Златен век на българската литература и култура". Само че в писанията от този период на славяноезичните книжовници етнонимът "българи" отсъства. Черноризец Храбър говори единствено за славяните и славянските азбукарчета. В Проглас към евангелието и в Азбучна молитва се възпява "славянското племе". Етнонимът "българин" отсъства и от творбите на Йоан Екзарх, единствения от книжовниците на Златния век, за който се знае, че не е бил сред учениците на светите солунски братя. В похвалите, предшестващи Симеоновите сборници, владетелят не е етнически определен - дали това е случайно? В същото време етнонимът "българин" е бил жив по време на царуването на Симеон, нещо повече - през X век той започва да се налага като определение за всички негови поданици. Определението "**нашъ кнѧзъ болгарскъ именем Борисъ**" е характерно за приписката на Тудор Доксов към преписа му на превода на "Четирите слова против Арианите" на Атанасий Йерусалимски, направен от епископ Константин[9]. Забележително в случая е, че авторът, роден вероятно след покръстването, използва прабългарското летоброене наред с византийското, следователно прабългарската традиция все още е жива в началото на X век!

Етническото определение "Българския княз Симеон, сина на Борис" се появява в приписката на презвитер Григорий към превода на библейското осмокнижие на славянски език. Тук е необходимо да се отбележи, че същият презвитер Григорий се самоопределя като "църковник на всички български църкви"[10]. Симеон е титулуван и като "**цароь и самодрьжецъ въсемъ блъгарѡмъ**" според В. Златарски към 915 г.[11] Тези примери свидетелстват за налагането на етнонима "българин" още по времето на Симеон Велики - традиция, която продължава и при следващите владетели[12]. Нещо повече - според Теофан Продължител двамата братя на

[9] ***Иванова, Кл***. Тържество на словото, с. 299.

[10] ***Трендафилов, Хр.*** Христоматия..., с.245.

[11] ***Златарски, В***., цит. съч., с. 373.

[12] Свидетелство за това е Битолският надпис на Йоан-Владислав от 1016 г., в който владетелят не само е наречен "самодържец български", но изрично се отбелязва, че "беше българин по род (***Трендафилов, Хр***. Христоматия..., с.439)". От там насетне етнонимът "българи" започва да се среща още по-често, в много случаи като уточнение към етнонима "славяни": Кирил Кападокийски е изпратен в Солун "сред славянските народи, наречени българи", (пак там, , с.473-474) и именно за българите той създава азбуката; Климент Охридски е "бил по род от европейските мизи, които народът знае като българи" (Кратко житие от Димитър Хоматиан, пак там, с.458*)*. В Български апокрифен летопис се среща определението "третата част от куманите, наречени българи", които пророк Исай, по божия повеля е довел и заселил в "земята Кравунска", тъй като са богоизбран народ (пак там, с.276). Дори нещо повече - през XIII в. и св. Димитър Солунски е наречен "по род българин" (Българската литература и книжнина през XIII в. С., 1987, с.64). Тук е необходимо да добавим, че вече наистина етнонимът, запазен в периода на византийското владичество, през XIII в. е станал общ за населението на възродената държава.

цар Петър "се кичели още с българско облекло"[13]. Както отбелязва В. Златарски, това би могло да е реакция срещу провизантийската политика на техния брат, но при всички случаи свидетелства за съхранения прабългарски дух и традиции в началото на третата четвърт на X век.

Смъртта на княз Симеон слага край на военните стремежи към завладяване на Византийската империя. Славянската книжовна традиция е утвърдена в българските земи. Вече има достатъчно образовани хора, които не само четат, но и пишат на славянски, в скрипториите се размножава книжовното наследство, а вероятно към всеки от тях има и училище, където се подготвят бъдещите свещеници и книжовници. Дали обаче българските книжовници от X век са получавали образованието си единствено в български училища? Едва ли. И в Следсимеоновата епоха продължава преводаческата дейност, което означава, че е съществувала немалка група двуезични книжовници, владеещи до съвършенство гръцкия език, а това е можело да стане единствено чрез образование във византийски училища . Като се има предвид, че източно-православната култура се е развивала изцяло под знака на византийската, този процес е съвсем естествен[14].

Следсимеоновата епоха е епоха на назидателната, нравоучителна литература. Преминал е ентусиазмът от приемането на новата вяра, книжовниците вече не възпяват "прекрасния свят, сътворен от единосъщния Бог", а се обръщат към нравствените проблеми. Именно през този период се появява в българските земи една нова ерес, в основата на която стои схващането, че светът е създаден от две начала - добро и зло. Еретиците наричат себе си християни, тъй като градят учението си върху Новия завет, който тълкуват по своему, но предлагат съвършено нова концепция за Стария завет, който отричат като написан под диктовка на злото начало. И ако патриарх Теофилакт го определя като "смес на павликянство с манихейство", по-правилно би било да се определи, според сведенията за

---

[13] ***Златарски, В***., цит. съч., с. 495.

[14] Известен е фактът, че духовниците в източно-православния свят са се чувствали част от единна културна общност - през X век в гръцки манастир и на гръцки са записани чудесата на св. Георги с железния кръст, известни като "Чудото с българина" (вж.: ***Иванов, Йорд.*** Старобългарски разкази. С., 1935, с.213-215) пак през X век е създаден на Света гора българският Зографски манастир (вж.: ***Иванов, Йорд***. Български старини из Македония. С., 1931, с.540), за да се превърне в естествен мост между византийската и славяно-българската литература през XIII и XIV в.; през XI в. Анастасий Йерусалимски пише до българския свещеник Панко, за да го напъти в правата вяра, като показва завидно познаване на творчеството на българския писател презвитер Йеремия, автор на апокрифи с неканонично съдържание (***Пыпин, А***. Памятники старинной русской литературы. III. Ложные и отреченные книги русской старины, СПб., 1862, с. 84-85), цариградският патриарх Сисиний изрично се ограничава от памфлетния образ на Сисиний от молитвите против тресавици на същия презвитер Йеремия (***Иванов, Йорд***. Богомилски книги…, с. 53); през XIV в. бъдещият български патриарх Евтимий в своята младост е пребивавал не малко време в Студийския манастир и в Константинопол (вж.: Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. Изд. ***Kalužniacki E.*** Aus der penagyrischen Litteratur der Südslaven. Wien, 1901, p. 32-33).

същността му, като нова християнска интерпретация на манихейството, извършена под влияние на гностицизма. Без съмнение тази ерес е дело на високо образован кръг от книжовници-десиденти, при това - задължително с византийско образованиие, тъй като в българските училища едва ли биха могли да се запознаят с гностицизма, както и с ученията на другите раннохристиянски еретици. Свидетелство за това се намира в писанията на византийски автори, отнасящи се към по-късните разпространители на ереста: според Евтимий от Акмония:

"Измамникът знаеше наизуст не само цитати от светото евангелие и от посланията на апостол Павел, но и цитати на богослови и на Златоуст, и от Псалтира, и от Патерика, и на светите старци, и, накратко казано, от всички писания"[15], а Евтимий Зигавин определя Василий Врач като "асирийски ум"[16].

В резултат от така изложените разсъждения би могло да се предположи, че богомилството вероятно се е зародило сред преславския духовен елит, като интелектуална реакция спрямо политиката на светската и църковна власт. Възможно е то да е възникнало сред потомци на прабългарски аристократични родове, които, макар и приели християнството, са останали резервирани към ускорените процеси на славянизация и византизация. Предпоставка за възникването на една нова християнска интерпретация на манихейството би могло да бъде и евентуалното присъствие на манейски елементи в религията на прабългарите[17].

И още нещо: явно новопоявилата се ерес е имала своето лоби сред висшата столична аристокрация, за да принуди самия самодържец да търси решение на проблема, съветвайки се с византийския патриарх. Това е своеобразно свидетелство, че проблемът не е само верски, но и политически.

Фактът, че подръжници на ереста, която по-късно е наречена богомилска, са били висши аристократи, се подкрепя и от отношението на император Алексий към Василий Врач. Едва ли богомилският водач би бил приет в двора на василевса, едва ли самият василевс би седнал да беседва с него "като с равен", ако той е бил представител на нисшия клир, ако е бил човек "без род". Начинът, по който е бил изпитан именно от императора, а след това - изобличен и наказан, говори за разпространението на ереста именно сред висшата аристокрация. За това свидетелства и Анна Комнина в

[15] ГИБИ, с. 15.
[16] ГИБИ, с. 52.
[17] Подобно предположение изказва Йорд. Иванов. Вж.: Богомилски книги…., с. 19. По-късно Ив. Дуйчев доразвива тази хипотеза. Вж.: ***Dujčev, I.*** Bogomili nel paesi slavi a la loro storia.- Atti del convegno internationale sul tema L'oriente cristiano nella storia della civiltŕ. Roma, 1964, p. 628.

своята "Алексиада"[18]. И не на последно място, ако проследим разпространението на ереста в Западна Европа, на преден план излизат феодалите, които я приемат, и високообразованите богослови, които я тълкуват[19].

Поради това естествено възниква хипотезата, че именно при царуването на Петър, който не е бил приет еднозначно от аристокрацията (за което свидетелстват болярските бунтове), сред определени столични аристократични кръгове се заражда новата ерес, която царят приема като реална заплаха не само за православието, но вероятно и за своята власт. Свидетелство за това намираме в писмото на патриарх Теофилакт, който разделя еретиците на три групи - "учители на чуждите за църквата учения"[20], привърженици на ереста, последвали ересиарсите "не поради лукавство, но поради собствената си простота и глупост", и такива, "които нито са учили, нито сами са се учили, или са понесли или извършили нещо според гнусните им обичаи, но поради неведение, без да подозират, са се присъединили към тях като към отшелници … та дори ако са прекарали известно време заедно с тях, за да узнаят по-пълно ереста, после, след като са научили за отвратителността на учението, са го осъдили, отдръпнали са се и се отвърнали от тях"[21]. Отношението към тези три групи еретици, дори ако се покаят, е различно. Препоръчваните наказания са предимно морални, а не физически.

Що се отнася до хипотезата за възникването на ереста сред прабългарската аристокрация, потвърждение може да се потърси и в географията на нейното разпространение - богомилството става държавна религия в Босна, в Северна Италия и Южна Франция. Според историческите известия, в Северна Италия през II четвърт на VII в. били разселени прабългари, достигнали до среден Дунав под предводителството на Алцек[22], за които се споменава, че през VIII в. все още са говорили на своя език. Допустимо е български поселения да е имало и по на запад, до района на Каркасон и Тулуза[23]. Прабългари, предвождани от Кубер, достигнали до Панония, откъдето тръгват на юг, за да се заселят в Македония. Вероятно техни потомци участват в нападението на Солун в края на VII в., следствие от което е изселването на групи от тях в Мала

[18] ГИБИ X, с. 144.
[19] ***Нели, Р***. Ръкописите на катарите.С., 1999.
[20] ГИБИ V, с.185.
[21] Пак там, с.185-186.
[22] ***Златарски, В***. История на българската държава през средните векове, Т. 1. ч. 1, с. 173, ЛИБИ 1, с. 411-416.
[23] Едва ли названието на катарите "бугри" е под влияние единствено на факта, че ереста е пренесена от България, както изрично се отбелязва в приписката към Каркасонския препис на Тайната книга. По-любопитно е разпространението на катаризма в Нормандия, откъдето е инквизиторът Роберт Бугр (***Примов, Б***. Българското народностно име в Западна Европа във връзка с богомилите.- ИИБИ, 6, 1956, с. 359-403; ***Примов, Б***. Бугрите. С., 1970, с. 17-19).

Азия[24]. Същевременно, необходимо е да се отбележи, че ереста не получава разпространение в нито една от славянските държави извън Балканския полуостров - нито католически, нито източно-православни. Това навежда на мисълта, че ереста е разпространявана сред прабългарите, че мисионерите са пътували сред своите, а книгите са били писани на съответния "сакрален" език - в България те са създавани на славянски, а в Западна Европа - на латински. Така може да се обясни и липсата на славянски преписи от Тайната книга - тъй като тя е била предназначена само за елита, и се е разпространявала единствено сред съвършените, тя не е била пренесена в Русия с първото южнославянско влияние, когато там са проникнали, а по-късно - многократно преписвани творби както от официалната старобългарска литература, така и от неканоничната и антиканоничната апокрифна традиция.

Що се отнася до обема на богомилската литература в рамките на старобългарската книжовна традиция, въпросите все още остават открити. Известна е теорията на Йордан Иванов[25] за широкия обхват на богомилската книжнина. Негов опонент е Емил Турдеану[26], който се придържа към един изключително тесен кръг от произведения, на които може да се даде определението "богомилски". В последно време П. Димитров[27] се опита да разшири допълнително кръга от текстове, въвеждайки предположения за богомилски проповеди и притчи. Смятам, че не може да се причисляват към богомилската традиция апокрифи с неканонично съдържание като Слово за Адам и Ева, Откровение Варухово, Книга за Енох, Детство Исусово и др., тъй като те всъщност са една белетризация на библейски сюжети, и по същество не противоречат на юдео-християнския канон. В полза на това твърдение е и фактът, че някои от тях са част от своеобразно ядро на сборници от периода XIV-XVII в. едновременно с цикъл разкази, посветени на Авраам, Соломон и други текстове с общоапокрифно, или дори неапокрифно съдържание[28].

Смятам, че богомилската литература, разпространявана в българските земи, трябва да се раздели на няколко нива. Към първото се отнася Тайната книга, която е определено "елитарно" произведение, достъпно единствено за ограничен кръг от просветени богомили. Към едно

---

[24] ***Златарски, В***. цит. съч. Т.1, ч. 1, с. 216-219.

[25] ***Иванов, Йорд***. Богомилски книги …, с. 49-59.

[26] ***Turdeanu, E***. Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudobogomiles. - Revu de l'histoire des religions, 138, 1950, 1, p. 22-52, 2, p. 176-218.

[27] ***Димитров, П***. Богомилски сказания и легенди. - В: Петър Черноризец. Шумен, 1995, с. 140-166.

[28] ***Милтенова, А***. Към характеристиката на българската литература през XV-XVII в. (Кандитска дисертация, машинопис, С., 1982) - ползвана в ръкопис, също и ***Милтенова, А***. Към методиката на изучаване на сборниците със смесено съдържание в старите южнославянски литератури. ― In: Studia slavica mediaevalia et humanistica. Riccardo Picchio dicata. Roma, 1986, II, 517―526.

следващо ниво се отнася Видение Исаево, което е било популярно не само сред богомилските среди, поради което е познато в повече преписи. Тези две произведения, може би с още някои текстове с катехистичен или богослужебен характер, са били преведени на латински за нуждите на западно-европейските последователи на учението. Отсъствието на преписи от Тайната книга в българската книжнина е напълно обяснимо: на първо място, разпространението й е било ограничено единствено сред избран кръг от проповедници; не са съхранени документите от антибогомилските църковни събори, сред които би могло евентуално да има конфискуван препис, а самото учение през периода на турското робство се деактуализира и изчезва. Същевременно богомилството практически не се разпространява сред източно-европейските славяни - украинци, руси и белоруси, следователно Тайната книга не е пренесена в тези земи, където са запазени преписи от почти всички произведения на старобългарските писатели.

Освен тези произведения съществува един друг кръг от текстове, повлияни от богомилството, но по същество представляващи легендарна интерпретация на основни богомилски догми и представи. В тях, наред със заетите от книжовни извори мотиви, се включват и определени елементи от устни наративи, може би все още пазещи своя сакрален характер. Между тях са апокрифът за Тивериадското море[29] в неговите три основни редакции и Борба на архангел Михаил със Сатанаил[30].

Апокрифът за Тивериадското море в неговата пълна редакция[31] представлява една на пръв поглед невероятна комбинация от канонични, апокрифни, антиканонични мотиви и представи, заети по книжен път, и митологични елементи, вероятно заети от устната словесност. Всички те са подложени на целенасочена обработка, в резултат от което е получен завършен оригинален литературен текст. Апокрифът е известен главно по руски преписи, които представят известно вариантно разнообразие. Основание за отнасянето му към богомилската традиция е умереният дуализъм, както и присъствието на някои мотиви, споменати в антибогомилски съчинения (Сатанаил се е зародил от морската пяна, образувана при създаването на първичната вода - Тивериадското море; участва в космогоничния процес по повеля на Бога, изнасяйки от дъното на морето пясък и кремък, създава своето войнство по подобие на Бога; след замисъла му за противопоставяне е лишен от архангелско достойнство, а заедно с него - и от божествената частица "ил"[32], която е дадена на новия

[29] ***Иванов, Йорд***. Богомилски книги.. с. 288-301; ***Димитрова-Маринова, Д. Богомильская*** космогония в древнеславянской литературной традиции. - В: От бытия к исходу. Москва, 1998, с. 51-57.

[30] ***Иванов, Йорд***. Старобългарски разкази. С., 1935, с.18-25; ***Милтенова, А***. Апокрифът за борбата на архангел Михаил със Сатанаил в две редакции. - Старобългарска литература, 9, 1981, с. 99-113.

[31] ***Димитрова-Маринова, Д***. Богомильская космогония.. с. 51-57.

[32] ГИБИ, Х, с. 57.

архистратиг - Михаил, надупчва сътвореното от Бога тяло на първия човек, като по този начин създава болестите.) Представите за утвърждаването на земята и небето върху железни стълбове събуждат асоциации за древен храм; поставянето на сушата върху китове предполага книжовен източник, зает през гръцки език; космогоничното гмуркане и представата за повреждането на човешкото тяло вероятно са влияние на езическата митология, най-вероятно - прабългарска[33]. Последните две представи са характерни за българските фолклорни наративи[34]. Любопитен е фактът, че в записаните по различно време и на различни места български легенди общите представи с апокрифния текст се отнасят единствено до съответните митологични елементи. Това свидетелства за отсъствието на книжовно влияние от страна на апокрифа върху устните текстове - факт, характерен за българската устна словесност. Християнизацията на старите езически митове, зафиксирана в записи от края на XIX и XX век на български фолклорни наративи, е резултат от официалната християнска традиция, и представлява по-скоро профанация на библейски тектове, или се изразява в християнска номинация на езически персонажи.

Специално внимание трябва да се отдели на мотива за кръстното дърво, с който завършват пълната и кратката редакции. Той има за основа един от вариантите, представени в "Слово за кръстното дърво", (приписвано на Григорий Богослов[35]), представен в нова интерпретация. Дървото пониква от предсмъртния венец на Адам, който първия човек сплита от клоните, донесени от сина му Сит. Само че тези клони не са единствено от господнето дърво, изнесени от рая, както гласи епизодът от "Слово за кръстното дърво". Към тях, по съвет на сатаната, Сит е добавил и клони от падналите в реките Тигър и Ефрат дървета на Адам и Ева. Така идеята за светостта на кръстното дърво е изцяло разколебана, независимо че кръстът като сакрален символ е представен още в уводната част на текста.

Свободната интерпретация на изходния материал - устен и книжовен, издава перото на умел книжовник, създаващ литературно произведение, предназначено за личен прочит извън рамките на строгата догма. Това го сродява с един друг български писател от XI век - презвитер

---

[33] За разпространението на мотива сред централно-азиатските народи - вж.: ***М. Драгоманов*** Забележки върху славянските религиозно-етически легенди. II. Дуалистическо миротворение.- СбНУ, 8, 1892, с. 257-314; 10, 1894, с. 3-68. Представата за космогоничното гмуркане и до този момент е запазена сред потомците на волжките българи - омъжените жени носят обеци, имащи форма на полумесец, в единия край на който има малко топче - това била патицата, която изнесла в клюна си земя от дъното на морето, от която била направена сушата (собствен запис, 2001 г., информатор - Дамир Алинов, Уляновск, Русия, 45-годишен, инженер).

[34] ***Иванов, Йорд***. Богомилски книги…, с.327-357.

[35] Вж. ***Милтенова, А***. Текстологически наблюдения върху два апокрифа (Апокрифен цикъл за кръстното дърво, приписван на Григорий Богослов и апокрифа за Адам и Ева). - Старобългарска литепатура, 11, 982, с. 35-54.

Йеремия, също автор на апокрифни текстове, но вписващи се в кръга ортодоксалната легендарна традиция[36].

Подобен характер има и другият споменат текст, Борба на архангел Михаил със Сатанаил. В основата му стои представата за откраднатите от страна на отцепника Сатанаил символи на власт и сила и връщането им на Бога от верния Михаил. Разработен на основата на един фолклорен мотив за надхитряне, при който важен елемент е гмуркането на дъното на морето (езеро)[37], той има оригинална интерпретация, дело на умерен дуалист - след напускането на божиите селения отцепникът Сатанаил си създава свой свят, подобен на божия, но "тъмнозрачен". Ролята на измамник в този случай е поверена на верния на Бога ангел, който мами Сатанаил, уверявайки го, че е предан само нему, за да притъпи вниманието му и да възвърне откраднатите неща.

Наличието на тези два текста в българската книжовна традиция свидетелства, че както в ортодоксалната, така и в неканоничната книжовна практика е налице свободно отношение към книжовния извор. Свободата, с която презвитер Йеремия си позволява да интерпретира една библейска книга - Товит, и дори да коригира Евангелието, приписвайки на Исус 60 г. живот, в никакъв случай не може да се приеме за профанация, а по-скоро за израз на оригинална авторска позиция. Не са профанация и двата разгледани апокрифа, а по-скоро свидетелство за зараждането на вкус към литературна интерпретация на известни сакрални мотиви. Що се отнася до ортодоксалната традиция - резултат от тази "литературна" мода са т. нар. "сборници със смесен състав"[38], които са своеобразни литературни антологии[39]. Тяхното ядро е целенасочено събрано от опитен книжовник, и, с малки изключения, се среща в повечето сборници[40]. Преписвани и разпространявани предимно сред хора, който са можели да ги оценят, те свидетелстват за съществуването в Средновековието на прослойка интелегентни люде, търсещи и друга гледна точка, наслаждаващи се на литературната интерпретация на известни библейски мотиви и сюжети. Наличието в тези сборници на произведения, съставени под формата на въпроси и отговори, имащи в основата си гръцката ерато-апокритическа традиция, но включващи мотиви и представи от конвоиращите ги произведения, свидетелства за подчертания интерес към съответните

[36] ***Грашева, Л***. Йеремия поп. - В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 2, С., 1995, с. 146-150; ***Димитров, П***. Презвитер Йеремия. - В: Черноризец Петър, с. 167-187.

[37] ***Милтенова, А***. Неизвестна редакция на апокрифа за борбата на архангел Михаил със Сатанаил. - В: Литературознание и фолклористика, С. 1983, с. 128.

[38] ***Пенев, Б***. История на новата българска литература, 2, С., 1932, с. 3-1932р с. 3; ***Милтенова, А***. Към литературната история … с. 23-25.

[39] ***Велев, И***. Средновековни книжевни антологии. Скопје, 2000, с. 17.

[40] ***Милтенова, А***. Към методиката на изучаване на сборниците със смесено съдържание в старите южнославянски литератури. – In: Studia slavica mediaevalia et humanistica. Riccardo Picchio dicata. Roma, 1986, II, 517–526.

творби. Тук трябва да обърнем внимание на един любопитен факт: някои от текстовете включват мотиви и представи, неизвестни днес от друг книжовен паметник. Такива са серията космогонично-космологични въпроси и отговори в типа "Разумник"[41], които визират космологичен текст, неизвестен от друго произведение. Използвайки принципа на "значещата липса" можем да допуснем, че такова произведание е съществувало, но не е било включено в "ядрото" по съображения на книжовника, който го е формирал.

Що се отнася до богомилската традиция, за съжаление, подобни антологични сборници липсват. Това е обяснимо, като се има предвид не само времето, но и строгата проверка на книжовните паметници, осъществена по времето на последния български патриарх за епохата на Средновековието Евтимий Търновски. Съхраняването на двете посочени произведения е свидетелство, че и еретическите книжовници не са останали встрани от "литературната мода". При това авторите им са си позволили вплитането на сюжети и мотиви от устната словесност в един книжовен текст. Същевременно разпространението на апокрифа за Тивериадското море в руската ръкописна традиция, при това главно в контекста на произведения от официалната ортодоксална традиция, свидетелства за интереса, които са събуждали подобни текстове сред своите читатели. И още нещо - фактът, че този текст е особено популярен сред старообрядските среди, свидетелства за сравнително ранното му проникване, вероятно с първото южнославянско влияние.

И още един проблем от изключителна важност. Независимо от наличието на сравнително богата богомилска топонимика в българските земи[42], в българските устни наративи не се наблюдава пряко влияние на апокрифни текстове. Както вече бе отбелязано, съществуващите дуалистични космогонични мотиви са представени в тях в съвършено различна християнска интерпретация. Подобна е ситуацията и с апокрифите, имащи нееретическо съдържание. Всичко това свидетелства, че апокрифните текстове (неканонични и антиканонични) не са били предназначени за обикновените вярващи (християни или богомили), а за интелигентни читатели, способни да ги оценят.

Съвършено различна е ситуацията в руската традиция, където богомилството няма свои последователи. Отсъствието на ереста е причина за липсата на критерий за антиканоничност[43]. Поради това, наред с широкото книжовно разпространение на апокрифа за Тивериадското море, е налице и богата устна традиция, пресъздаваща или профанизираща

---

[41] Вж.: ***Иванов, Йорд***. Богомилски книги…с. 259-260; Стара българска литература.5. Естествознание. С., 1992, с. 334-335.

[42] ***Иванов, Йорд***. Богомилски книги… с. 36-37 ; ***Ангелов, Д***. Богомилството…, с. 149-151.

[43] Вж.: ***Мильков, В***. В. Древнерусские апокрифы. СПб., 1999, с. 7-9.

книжовния текст[44] Според мен, това съвсем не е свидетелство за произхода на текста в руска среда, защото в руската книжовна действителност от 17-18 век, от когато са по-голямата част от преписите, както и в предходния период, липсват предпоставките за възникването на подобен текст, както отсъстват и сходни литературни прояви.

В заключение бих искала да обобщя, че богомилската тема присъства по-скоро в старобългарската литература като "анти-тема" в противобогомилски съчинения. Отсъствието на преки влияния е напълно обяснимо с непрекъснатия процес на преследване от страна на православната църква и с богословската "грамотност" на книжовниците, оформяли късно-средновековния корпус от текстове за прочит, включени в съответните сборници. Отсъсвието на апокрифно влияние върху фолклорните наративи свидетелства единствено за читателската публика на тези сборници, писани и четени от един елитен кръг, от книжовници, които могат да оценят литературните качества на съответните творби, но които в никакъв случай не биха ги предоставили за прочит на слабо образовани читатели. Всичко това се отнася с още по-голяма сила и към богомилската книжовна традиция. Отсъствието на книжовни корпуси съвсем не е свидетелство за липсата на книжовна традиция сред българските богомили, а по-скоро за елитарния характер на тази книжовна традиция. Липсата на пищно богослужение предопределя отсъствието на богослужебни кодекси. А проповедническата традиция, и сред ортодоксалните християни е предимно устна, що се отнася до обикновените, полуграмотни и неграмотни вярващи. В същото време дуализмът, съхранен в българските устни наративи, е свидетелство по-скоро за един изначален, дохристиянски дуализъм, който е претърпял сравнително късна християнизация.

[44] ***Кузнецова, В***. Дуалистические легенды о сотворении мира в восточнославянскай фольклорной традиции. Новосибирск, 1998, 247 с.